

ANADOLU'DA HAÇ PLANLI TÜRBE: HAMZA-İ KEBİR

Dr. Hazal Bihter Boylu, Sanat Tarihi ABD

Öz

Akkoyunlular, 14. yüzyıl sonu ile 15. yüzyıl arası Anadolu'da maddi kültür içerisinde bir hayli eser bırakmış ve Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde egemenlik kurmuş bir devlettir. Mezopotamya olarak da bilinen bölge geçmişten beri birçok kültüre, dile, inanca ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Çalışmamıza konu olan Akkoyunlular tarafından yapılan Hamza-i Kebir Camii¹ haçvari bir plana sahiptir. Anadolu da yer alan Türk mimarisinde haçvari plan şeması Selçuklu Dönemi türbelerinin kriptalarında sıkça karşılaşılan bir uygulama olmakla birlikte, ziyaret mekanlarında nadiren kullanılmıştır. Bu çalışmada, Hamza-i Kebir Cami'nin mimari analizi yapılarak türbenin plan şeması bakımından Anadolu Türbe Mimarisi içindeki önemi vurgulanacak; türbe üzerinde yapılan çalışmaların değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Anadolu
Türbe
Hamza-i Kebir Camii
Mardin.

Makale Hakkında

Araştırma Makalesi
Gönderim Tarihi : 15/09/2023
Kabul Tarihi : 05/10/2023
E-Yayın Tarihi : 18/10/2023

Kaynakça Gösterimi: Boylu, H. B. (2023). ANADOLU'DA HAÇ PLANLI TÜRBE HAMZA-İ KEBİR. İnteraktif Bilim: Disiplinlerarası Araştırma ve İncelemeler Dergisi, 1(1), 26–45. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10019851>.

¹ Türbe olarak inşa edilen yapı camiye çevrilmiş olduğu için cami ibaresi kullanılmıştır.

CROSS-PLANNED TOMB HAMZA-İ KEBİR IN ANATOLIA

Dr. Hazal Bihter Boylu, Department of Art History

Abstract

Mezopotamya region has been home to many cultures beliefs and civilizations sins the past. Between 14th and 15th centuries Akkoyunlular left a great deal of art culture and established sovereignty in the southestern and eastern Anatolian. Hamza-i Kebir mosque which is the subject our study has a cruciform plan. Although the cruciform plan scheme in Turkish architecture in Anatolia is a common practice in the crypts of the Seljuk tombs it is rarely used in visiting places. This study the architectural analysis of the Hamza-i Kebir mosque will be made and the importance of the tomb in Anatolian tombs arhitecture in terms of the plan scheme will be struck and the studies on the tomb will be evaluated.

Keywords

Anatolian
Tomb
Hamza-i Kebir Mosque
Mardin.

Article Info

Research Article

Received : 15/09/2023
Accepted : 05/10/2023
Online Published : 18/10/2023

Citation Information: Boylu, H. B. (2023). CROSS-PLANNED TOMB HAMZA-İ KEBİR IN ANATOLIA. Interactive Science: Journal of Interdisciplinary Research and Studies, 1(1), 26–45. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10019851>.

Interactive Science: Journal of Interdisciplinary Research and Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. This journal is an open access, peer-reviewed international journal.

GİRİŞ

Anadolu mimarisi, tarih boyunca farklı kültürel ve dini etkileşimlerin bir sonucu olarak benzersiz yapılar ve plan şemaları geliştirmiştir; bu çerçevede, türbe ve cami olarak kullanılan yapılar arasında, mimari özellikleri ve sembolik anlamlarıyla öne çıkanlar bulunmaktadır. Özellikle, haç planına sahip yapılar hem Bizans dini mimarisinin etkisiyle hem de farklı dini ve kültürel bağlamlarda ortaya çıkan özgün yorumlar nedeniyle dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Hamza-i Kebir Cami gibi hem mimari yapısı hem de çok yönlü tarihi ile ön plana çıkan yapılar, Anadolu türbe mimarisinin bu özel yönünü daha iyi anlamak için mükemmel birer örnek teşkil etmektedir.

Türbe olarak inşa edilip cami olarak kullanılan Hamza-i Kebir Cami haç plana sahip olmasıyla önemli bir yere sahiptir (Yeşilbaş, 2014, s.167). Haç planlı yapılar Bizans dini mimarisinde sıkça görülmektedir. Hıristiyanlarca sembolik anlam taşıyan haç şekli ile bu plan temel olarak serbest haç ve kapalı Yunan haçı olarak ikiye ayrılmaktadır. Serbest haç planlı kiliseler Hıristiyan mimarisinin başlangıcından itibaren; kapalı Yunan haçı planlı yapılar ise Orta Bizans döneminden itibaren uygulanmıştır (Pekak, 2008, s.85). Oktay Aslanapa'ya göre haç planlı türbenin bir örneğini Ravenna'da görmekteyiz (2015, s.200). Anadolu'da türbe mimarisinde ise Ankara'da ve Mardin'de benzer özelliklerdeki haç planlı yapıların varlığı bilinmektedir. Söz konusu bu yapılar çalışmanın ilgi alanını oluşturmuştur. Bu çalışma, Hamza-i Kebir Camisinin genel hatlarıyla aktarılması, restorasyon aşamalarının ayrıntılı olarak irdelenmesi ve türbe tipolojisi içerisinde değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

Makalenin oluşturulmasında kullanılan yöntem öncelikle haç planlı türbelerin belirlenmesi olmuştur. İncelemeler yapıp; örnekler belirlendikten sonra bu yapılar hakkında kısa çaplı bir araştırma yapılmıştır.

Bu çalışmada bahsi geçen Hamza-i Kebir camini inşa eden Akkoyunlu devleti kısaca tanıtılmış, caminin bulunduğu yer ve konumu hakkında bilgi verilmiş, caminin tarihinden bahsedilmiş, mimari yapısı ve restorasyon aşamaları beraber verilmiştir. Değerlendirme ve sonuç kısmında türbe tipolojisi aktarılmış, cami hakkında yapılan araştırmalara yer verilmiş bu araştırmalar ışığında birtakım tespitler yapılmıştır.

1. AKKOYUNLU DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞİ VE BÖLGESEL HAKİMİYETİ

Oğuzların Bayındır boyundan olan Akkoyunlu Devletinin kurucusu Kara Osman Bey'dir (Tihranî, 2014, s.1: Yeşilbaş, 2014, s.164). Akkoyunlu haneden üyeleri bir taraftan taht mücadeleleri, diğer taraftan Karakoyunlularla giriştikleri mücadelelerle Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde hakimiyetlerini kuvvetlendirmişlerdir. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu devletin hükümdarlarından Uzun Hasan, en büyük rakiplerinden biri olan Karakoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırarak onların sahip olduğu toprakları bütünüyle ele geçirmiş ve geniş bir coğrafyayı yönetimleri altına almışlardır (Tihranî, 2014, s.256).

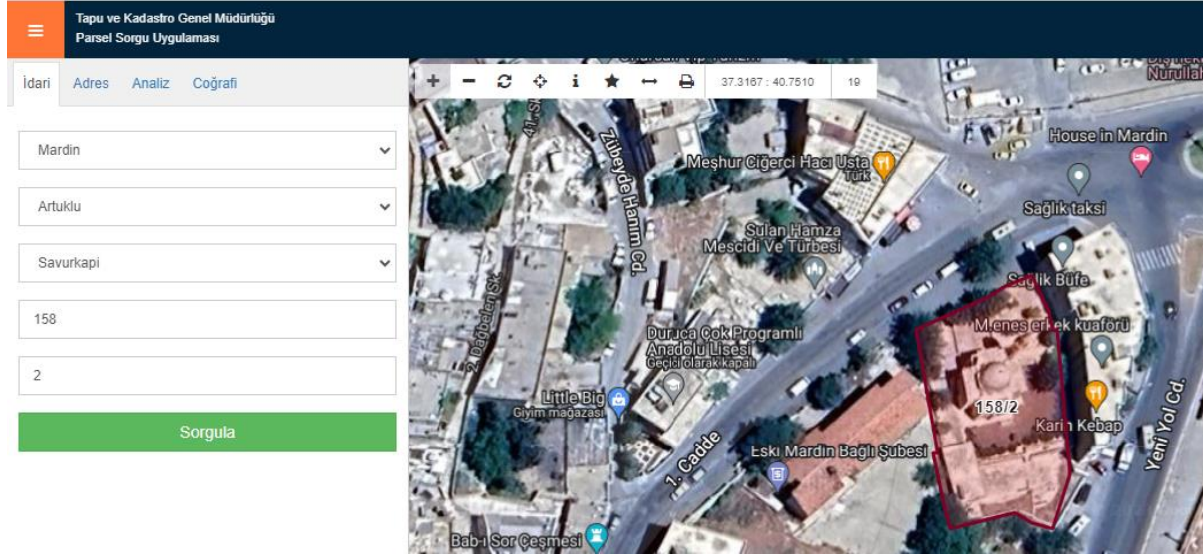
Mardin'i geri almak isteyen Bağdat hâkimi Karakoyunlu Isfehan Mirza'yı 1437 yılında ağır bir mağlubiyete uğratmış ve bu zafer onun makamını kuvvetlendirmişti. Hamza Bey, kardeşi Ali Bey'in elinden devlet idaresini aldıktan sonra diğer kardeşleri ve yeğenlerinin muhalefeti ile karşılaştı. Ancak kısa sürede devlete hâkim olan Hamza Bey, Akkoyunlu birliğini yeniden kurmaya çalıştı. Memluk sultanı tarafından da tanınan Hamza Bey Erzincan hâkimi Yakub Bey ile mücadeleye girişti ve onun elinden Erzincan'ı aldı (1439). Daha sonra Urfa'ya yerleşmiş olan kardeşi Ali Bey'in oğlu Cihangir Mirza'dan burayı almak istediye de başarılı olamadı. Cihangir Mirza, kardeşi Uzun Hasan'la birlikte amcasına muhalefet ediyordu. Kısa süren beylik döneminde kardeşleri ve yeğenlerini itaat altına almak için mücadele eden Hamza Bey 1444 yılında vefat etti. Bundan haberdar olarak Mardin'e yetişen Ali Bey'in büyük oğlu Cihangir, hükümeti ele aldı. Akkoyunlu Devleti'ne İran'da Şah İsmail tarafından kurulmuş Safevi Devleti 1502 yılında son vermiştir (Uzunçarşılı, 1937, s.64). Akkoyunluların egemenliğinde olan bölgelerde: -Mardin, Bayburt, Urfa, Elâzığ- sanata ve sanat eserlerinin yapımına katkıda bulduklarını, günümüzde var olan ya da varlığını sürdürmemiş eserler üzerinden anlamak mümkündür (Yeşilbaş, 2014, s.165).

2. HAMZA-İ KEBİR CAMİ BULUNDU YER VE KONUMU

Hamza-i Kebir Cami Mardin Anayol Caddesi, Savurkapı (Bab es-Sor) Mahallesi'nde, yolun güney kanadında yer almaktadır. Yapı, 158 ada, 2 parsel numarası ile kayıtlıdır (Harita 1). Mardin'de kentsel sit alanında yer alan Hamza-i Kebir Türbesi, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 21.09.1979/ A1933 tarih ve sayılı kararıyla tescil edilmiştir (Resim 1). Yapı, kargirden yığma tekniği ile inşa edilmiştir².

² Aşağıda verilen harita için bkz. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Parsel Sorgulama Uygulaması: (<https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/idari/125909/158/2/1559005782052> Erişim Tarihi: 29.04.2019)

Harita 1: Hamza-i Kebir Camii Taşınmaz Bilgisi

Kaynak: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü

3. HAMZA-İ KEBİR CAMİ TARİHİ

Abdulgani Efendi'nin kayıtlarında burada daha önce bir zaviyenin olduğu ancak şu an mescit olarak kullanıldığı yazmaktadır (Efendi, 1999, s.243).

Zaviyeden geriye sadece Hamza-i Kebir cami kalmıştır (Fotoğraf 1). Yapının tarihini belirten, kapının üst tarafındaki duvarda dikdörtgen iki parça halinde yer alan kitabe, tahrip olduğundan bugün okunamamaktadır (Fotoğraf 2).

Resim 1: Hamza-i Kebir Cami Tescil Fişi

T. C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
ABİDE VE YAPI İŞLERİ DAİRESİ
Vakıf Eski Eser Fişi

DOSYA NO. : İL : MARDİN
KİTABE NO. : İLÇE : Merkez
KÜTÜPHANE ve
ARŞİV FİŞ NO. : BUCAK

Eserin Adı :
(Türü Ad ve Şöhretleri) Hamza-i Kebir Zaviyesi
Bulunduğu Yer :
(Mahalle, Köy, Sokak, Kapı No.) Meydanbaşındadır.
Yapıldığı Tarih / Devri : 1438-39
Bânisi Akkoyunlu Kara Yuluk Osman'ın oğlu Hamza Bey
Vakıfı :
Mimar ve Ustası :
Kitabesi :
(Varsa ayrıca fiş düzenlenecektir)

Mahalli Teşkilattaki Vakfiyesi :	Defter No.	Sayfa No.
----------------------------------	------------	-----------

Mimarî Özellikleri : Türbe, dört yana taşkın haçvari bir plan göstermektedir. Kuzey kolundan 50 cm. kadar taşan ve bir sivri kemerle sonuçlanan giriş kısmı bir çeşit portal görünümünü vermektedir. Kapının üstünde yapının kitabesi yer alır. Geometrik süsleme tezyinatı yanında firuze ve lacivert sır kalıntıları da kapıda görülmektedir. İçte dışa uygun şekilde ortadaki tromplu kubbeli kare bölümden açılan beşik tonozlu kollarla teşkilatlandırılmıştır. Köşelerde basit sütuncelerle yumuşatılmış olan mekanda tromplar mukarnaslarla doldurulmuştur.

Onarıldığı Yıllar ve Onaranlar :
Bugünkü Durumu : Bugün sadece türbe kısmı kalmıştır. Halen değiştirilerek mescit olarak kullanılmaktadır. Yapının etrafında bir takım taş yığınlarından başka şey görülmez, ayrıca beton konstrüksiyon çönmeler yapılmıştır. Beşik tonozlu kollar arasındaki beton asma katlar içteki mekânın çevresi ile ilgili bilgiler : /kan etkisini tümüyle bozmuştur.
(Mümkün Olanların Çapları da Konacaktır)
(İstisnâk Konusu Varmıdır?) /kan etkisini tümüyle bozmuştur.

Fotograf Sayısı :
Plan, Kesit, Cephe Sayısı :

Sonuç : Eski eserdir.

TESCİL YAPAN İNCELEYEN ONANDI
/ / 19 / / 19 / / 19

Ara Altun, Mardin'de Türk Devri Mimarisi, İst., 1971, s.105-107.

Kaynak: Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü

Fotoğraf 1: Hamza-i Kebir Cami

Kaynak: H. Bihter Boylu, 2019.

Fotoğraf 2: Hamza-i Kebir Cami Kitabesi

Kaynak: H. Bihter Boylu, 2019.

18. yüzyılda yapının mescit olarak kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. 1788 tarihinde “Mardin kasabasında vaki’ Sultan Hamza-i Sağır Mescidi demekle maruf mescid-i şerifde yevmi 4 akçe vazife ile imam olan es-seyyid Mahmud fevt olub yeri hali ve hizmet-i lâzimesi mahlûl olmağla yerine erbab-ı istihkakdan işbu râfî-i tevki’-i refi’iş-şân-ı hakani esseyyid Muhammed Halife bin Hacı Zeyneddin her vechle layık ve mahal ve müstehak olmağın imamet-i mezkure müteveffa-yı mezburun mahlûlünden tevcih olunub yedine berat-ı şerif-i âli şanım verilmek babında yedinde” (Şahin, 2013, s.276) şeklindeki kayıt, yapının o dönemde de mescit olarak kullanıldığını ve burada görevli imamlarında günlük 4 akçe ile çalıştıklarını göstermektedir. Bu belgenin diğer dikkat çeken yönü ise mescitte görevli imamların sadece bu işi yapmadıkları çeşitli işlerle uğraştıklarını gösteren bir belge olmasıdır. Bu belgeye göre yukarıda bahsi geçen ve fevt olan Seyyid Mahmut, Hamza-i Kebir’in imamlığının yanı sıra aşağıdaki görevleri de ifâ etmektedir (Eken, 2016, s.240-248). Bir diğer dikkat çeken konu ise bütün görevlerin bir sonraki kişiye berat ile devredilmesidir. Yeşilbaş çalışmasında türbenin 20. yüzyılda kullanımı ile ilgili şunları aktarmıştır: ‘İ. Artuk, “Mardin’de Akkoyunlu Hamza’nın Mezarı” adlı çalışmasında Sultan Hamza’nın kendisinin ölmeden önce inşa ettirdiği türbeye defnedildiğini belirtmektedir. Türbenin 1925-1931 yıllarında askeriyenin baruthanesi olarak kullanıldığını ve Mardin Valisi Tefvik Hadi Baysal zamanında bu mezarın taarruza uğrayarak yerle bir edildiğini eklemektedir’ (Yeşilbaş, 2014, s.168).

4. HAMZA-İ KEBİR CAMİ MİMARİ YAPISI VE RESTORASYON AŞAMALARI

Kara Yülük Osman’ın oğlu Hamza Bey tarafından yaptırıldığı düşünülen yapı, kitabesinden anlaşıldığına göre 1438-1439 tarihinde yaptırılmıştır (Şahin, 2013, s.276).

Hamza-i Kebir Zaviyesi’nin günümüzde sadece türbesi ayakta kalmış ve değiştirilerek camiye çevrilmiştir. Dört yana taşkın haçvari (Çizim 1) bir plana sahiptir ve düzgün bir kesme taş işçiliği göstermektedir. (Altun, 2011, s.115; Yeşilbaş, 2014, s.167).

Yapı, dört yönlü genişlemiş kollarıyla haç benzeri bir zemin planı üzerine prizmatik bir kütle olarak kurulmuştur. Sekizgen bir kaide üzerinde yer alan ve dışarıdan kaburgalı bir kubbeyle kaplanmıştır, bu da Mardin’de Akkoyunlu mimarisinin bir gelenek haline gelmiş özelliğidir. Kubbenin dilimleri, hareketli sağır kemerlerle süslenmiş ve sekizgen kaideye geçiş sağlanmıştır; bu kaide dört köşeden üçgen uzantılarla çatıya doğru genişletilmiştir. Kalın duvarlar, yapının temel taşıyıcı sistemi olup, kapı ve pencere boşluklarında düz, sivri ve yassı kemerler kullanılmıştır.

Yapının inşasında kullanılan malzeme, bölgenin mimari açısından karakteristik bir özelliği olan açık sarı renkli kesme kalker taşıdır (Fotoğraf 3). Mardin’in geleneksel yapı malzemesi olan bu taş, Artuklu ve Akkoyunlu dönemlerinde ve hatta günümüz yapılarında da yaygın olarak kullanılmıştır. Tüm cepheler, düzgün kesme taş tekniğiyle inşa edilmiş duvarlarla bitirilmiş ve tek sıra profil çıkıntısı ile sonlandırılmıştır. Tüm cepheleri dolaşan saçak çıkıntısı,

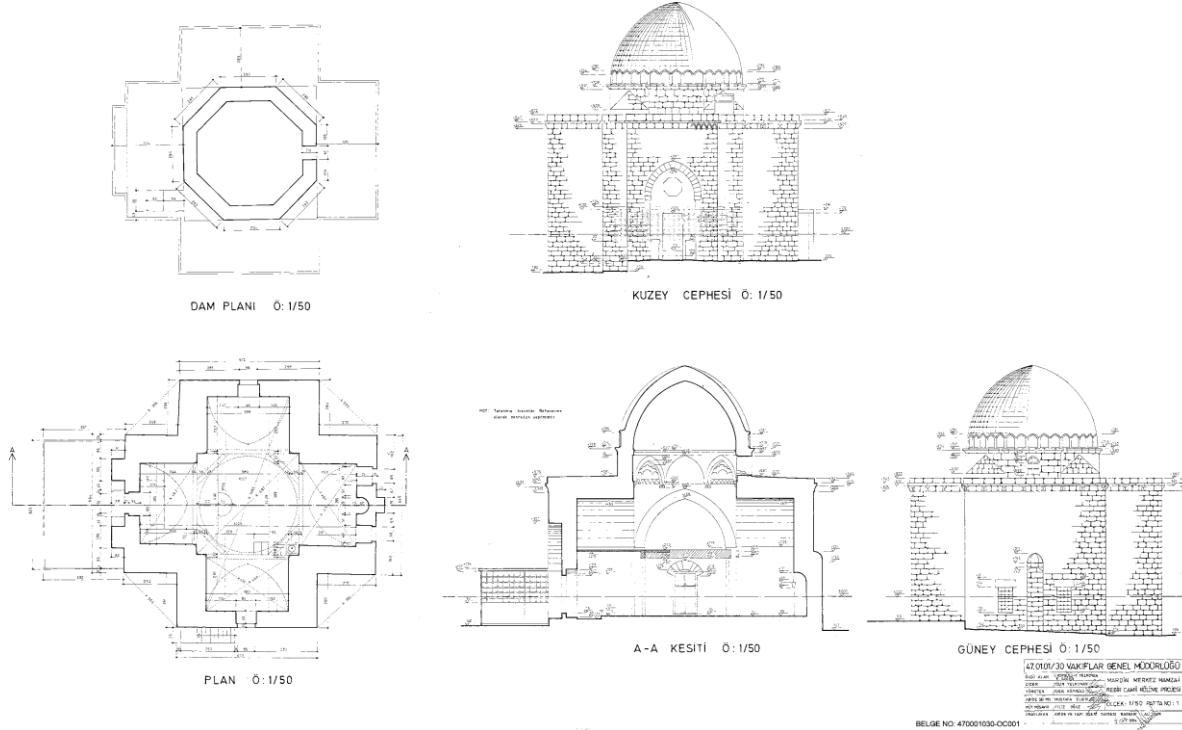
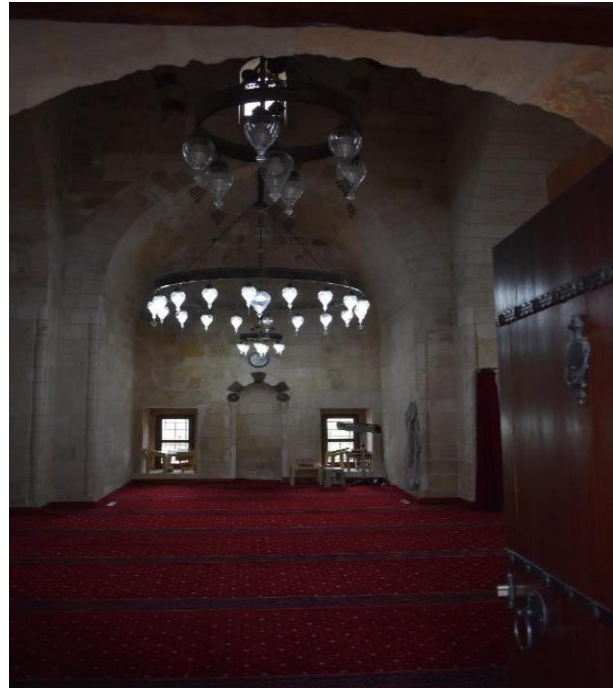
alttan belirli aralıklarla yerleştirilen mukarnas benzeri çıkıntılarla dışarı doğru genişletilmiştir. Kuzey cephesinde, giriş bölümünün saçak çıkıntıları, diğer cephelere kıyasla daha sık aralıklarla yerleştirilmiştir. Akkoyunlu dönemine ait Zinciriye Medresesi, Kasimiye Medresesi, Cihangir Zaviyesi gibi yapılarla benzer saçak detayları göze çarpmaktadır.

Kuzey cephe, yapının ana caddeden giriş yönüdür. Cephe, öne doğru çıkıntılı bir girişe sahiptir; bu giriş, düz kemerli bir açıklıkla çevrilmiş ve sivri bir kemerle sarılmıştır. Sivri kemer, siyah/grimsi bazalt ve sarımsı kalker taşının iki renkli alternatif sıralamasıyla örülmüş, almaşık bir sistemle yapılmıştır. Derinlemesine tasarlanan girişte (Fotoğraf 4), zemin seviyesinden yaklaşık bir metre yükseklikte iki karşılıklı seki bulunmaktadır. Kuzey yönünde 50 cm kadar dışa taşkın ve sivri kemerle sonuçlanan giriş; portal izlenimi yaratmaktadır (Fotoğraf 5). Kemer alınlığında sekizgen çini bezeme görülmektedir (Altun, 2011, s.115). Çini bezemenin kompozisyonu sekiz kollu yıldızın etrafında eşkenar olmayan altıgenler ve beş kollu yıldızlar bir madalyonun içerisinde verilmiştir. Bu mozaik tekniği ile yapılmış olan çini panonun dolgularından firuze ve lacivert sır kalıntıları görülmektedir (Altun, 2011, s.115) (Fotoğraf 6). Büyük ölçüde zarar görmüş olan süsleme paneli, giriş bölümüne dinamizm katan bir öge olarak kabul edilebilir. Bu türbenin, Mardin'deki tarihi eserler arasında çini kullanılan tek yapının olması dikkat çekicidir. Bu, çini panonun yakın bölgelerden edinilmiş olabileceğine işaret ediyor olabilir. Giriş bölümünün arkasında, cephe duvarı yaklaşık 1.50 metre genişleyerek devam eder, daha gerideyse haçın doğu ve batı kolları uzanır. Cephenin doğu tarafında, kare bir kaide üzerinde yükselen ve 1995 yılında inşa edilmiş iki şerefeli silindirik bir minare bulunmaktadır. Saçak hizasında, her cephenin sağ tarafında dikdörtgen kesitli birer çörten bulunur ve dikkat çeker.

1984 yılında caminin beden duvarında oluşan çatlaklıkların giderilmesi, bozulan ve dökülen kısımların onarılması, eksik silme ve konsolların tamamlanması ve yapının özelliğini bozacak nitelikte görülen ilavelerin³ kaldırılması, dama çıkış merdiveninin tamamlanması için Mimar İdris Köprülü tarafından 26.12.1984 tarihli rapor⁴ hazırlanmıştır (Resim 2).

³ Caminin iç kısmına betonarme ilaveler ve giriş kısmına da demir doğramadan yapılan rüzgarlık.

⁴ Çalışmamızda kullanılan belgeler Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden alınmıştır.

Çizim 1: Mardin- Merkez Hamza-i Kebir Camii RölöveMARDİN -MERKEZ HAMZA-İ KEBİR CAMİİ RÖLÖVE PROJESİ
Ölçek : 1/50**Kaynak:** Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü**Fotoğraf 3:** Hamza-i Kebir Cami kuzey-doğu cephesi**Kaynak:** H. Bihter Boylu, 2019.**Fotoğraf 4:** Hamza-i Kebir Cami iç mekân**Kaynak:** H. Bihter Boylu, 2019.

Fotoğraf 5: Hamza-i Kebir Cami kuzey-batı cephesi

Kaynak: H. Bihter Boylu, 2019.

Fotoğraf 6: Hamza-i Kebir Cami, sekizgen bezeme

Kaynak: H. Bihter Boylu, 2019.

Resim 2: Hamza-i Kebir cami restorasyon raporu

77.10.1/30

ABİDELER ŞUBESİ MÜDÜRLÜĞÜNE

R A P O R

Mardin İl Merkezinde bulunan Hamza-i Kebir Camisinin beden duvarlarında çatlaklıklar, bazı kısımlarda içe ve dışa doğru oynamalar, yer yer çürümeler ve dökülmeler meydana gelmiştir. Caminin iç kısmına betonarme ilaveler ve giriş kısmına da demir doğramadan rüzgarlık yapılmıştır. Dama çıkış merdiveninin üst kısmı yıkılmıştır. Beden duvarları üzerindeki konsol ve silme taşlarının bir bölümü mevcut değildir.

Bu nedenle, camii beden duvarlarındaki çatlaklıkların giderilmesi bozulan ve dökülen kısımların onarılması, eksik silme ve konsolların tamamlanması ve eserin özelliğini bozacak mahiyette görülen ilavelerin bazı kısımlarının kaldırılması, ayrıca dama çıkış merdivenin tamamlanması için; camii, Vakıflar Genel Müdürlüğü 1985 yılı onarım programına alınmış bulunmaktadır.

Bahsedilen onarımların yapılabilmesi için, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Bölge Kurulundan onay alınması gerekmektedir.

Gereğini müsaadelerine arz ederim. 26.12.1984

İdris KÖPRÜLÜ

Mimar

Kaynak: Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü.

Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 28.03.1985/844 sayılı kararı ile yukarıda bahsi edilen işlemlerin tamamlanmasına onay verilmiştir.

Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 29.01.2002/2776 sayılı karar no ile iç mekânın duvar ve tavan zeminin badanalarının yenilenmesi, tabandaki dökülen betonların kaldırılması, güney cephede bulunan ve yapının orta yerinde daha önce pencere olarak yapılan ve kapı olarak kullanılan kısmın tekrar pencere olarak düzenlenmesi, güney cephede yer alan kireç badananın temizlenmesi için karar verilmiştir.

Vakıflar Diyarbakır Bölge Müdürlüğü'nün 18.06.2014/1688 sayılı yazısı Mardin Büyükşehir Belediyesi, İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı'nun 28.08.2014/3125 sayılı yazısı ve Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 18.06.2014/2285 sayılı kararlarındaki eksiklikler giderilmediğinden Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 18.09.2014/2479 sayılı kararı ile izinsiz yapılan çay ocağının kaldırılması, rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri eksiklerinin giderilmesine karar verilmiştir.

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 22.01.2015/2931 sayılı karara göre; restorasyon, elektrik tesisatı ve mekanik tesisat projeleri kapsamında minare çizimi hatalı olduğundan uygun bulunmamıştır. 26.02.2015/3072 sayılı karara göre hatalı olan çizim düzeltilmiş ve projenin uygun olduğu sonuçlanmıştır.

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 10.07.2017/4881 sayılı kararına göre 'koruma amaçlı imar planı' çerçevesinde güncelleme yapılmıştır.

Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 27.02.2019/4329 sayılı karara göre; revize restorasyon projesi onaylanmış ve Hamza-i Kebir Cami ile güneydoğusunda yer alan yol arasındaki kot farkı dolayısıyla yapılmış olan duvarın avludan gelen toprak yükünü kaldıramayacağı can ve mal güvenliğini olumsuz etkileyeceği nedeniyle toprak yükünü karşılayacak duvar projesinin onayına karar verilmiştir.

DEĞERLENDİRME

Anadolu'nun derin tarihî dokusunda, mimaride şekillenen inanç ve kültürel ifadelerin çeşitliliği göze çarpar. Bu zenginlik hem yerel hem de küresel etkileşimlerin bir sonucu olarak, bölgeye özgü mimari geleneklerin ve dini yapıların, zaman içinde nasıl evrildiğinin anlaşılmasını sağlar. Özellikle Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, türbeler gibi dini ve anıtsal yapılar, mimaride simgesel anlatımlar ve inançların maddi kültüre yansımaları açısından önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, türbe mimarisinin özellikleri, plan şemaları ve bu yapıların dini, kültürel ve toplumsal önemi, bölgenin tarihî ve kültürel mirasının daha iyi anlaşılması için kritik öneme sahiptir. Hamza-i Kebir Camii ve Nallıhan Soğukkuyu Türbesi gibi yapılar, bu konuda dikkate değer örnekler sunarak, Anadolu mimarisinin benzersiz özelliklerini ve evrensel bağlamdaki yerini vurgular.

Anadolu Selçuklu türbeleri gibi Anadolu öncesi Türk türbelerinin de bir bölümü iki katlı olarak, alt kat mumyalanan cesedi muhafaza etmek, üst kat ise ziyaret maksatlı inşa edilmiştir. Türbelerin üst katları genellikle, dışta yer alan gövde formlarına göre tekrarlanmış ve birtakım plan kalıpları meydana getirmiştir. Gövde formlarına göre plan tipleri; kübik gövdeli, silindirik gövdeli, dilimli gövdeli ve poligonal gövdeli olarak dörde ayrılmıştır.

Poligonal gövdeli olanlar ise kendi içinde sekiz kenarlı, on kenarlı, on iki kenarlı olarak ayrılır (Önkal, 2015, s.50-51).

Bizans dini mimarisinde, erken dönemlerinden itibaren kullanılan plan tiplerinden biri serbest haç planlı yapılar olmuştur (Pekak, 2008, s.89). Pekak haç planlı yapılar hakkında şu bilgileri aktarır: 'Genel olarak, kare veya kareye yakın dikdörtgen planlı merkez bir birim ile bu birimin dik eksenlerindeki haç kollarından oluşan bu plan tipinin kökeni ve çeşitlemeleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. J. Strzygowski, W. Ramsay ve G. Bell, J. G. Davies gibi araştırmacılar plan tipinin kökenini Hellenistik Doğu'da, Sidon, Palmyra ve İskenderiye'deki katakomplardaki haç planlı mezar odalarında aramaktadırlar. Haç planının mezar odalarında benimsenmesinin sembolik anlamlar taşıdığını belirten araştırmacılar, Hıristiyanlıkta, insan bedeninin yeniden dirileceği günü Kutsal Haç'ın koruyuculuğu altında bekleme isteği inancının etkili olduğu görüşü üzerinde durmaktadırlar. Hıristiyan inancının serbest bırakılmasından sonra, yani 4. yüzyıldan itibaren serbest haç planı, dini yapılarda ve özellikle gömü ile ilgili martiryon, anı ve ziyaret yapılarında sıkça uygulanmaya başlanmıştır. Anlaşılan o ki, Hıristiyanlık için sembolik bir anlam taşıyan haç, dini mimaride erken dönemlerden itibaren kullanılmaya başlanan bir plan şeması olmuştur. Bu anlam, Milano'daki 380 yılına tarihlendirilen Kutsal Havariler kilisesinin kitabesine de yansımıştır' (Pekak, 2008, s.89). Konu hakkında bir başka görüş ise; Kare planlı mezar yapılarında ayinlerin yapılmaya başlanmasıyla birlikte mekânın genişletilmesi uygun bulunduğundan merkezden dört yana haç kolları eklenmiştir. Böylece haç kollarının eklenmesi ile kapalı olan merkezi dört yöne doğru genişletme amacı ortaya çıkmış olmaktadır (Stanzl'dan aktaran Pekak, 2008, s.89).

Haçvari plan birbirine dik yerleştirilmiş iki eksenin uzunlamasına gelişmesiyle ortaya çıkan plan tipidir. Özellikle kilise mimarisinde yaygınlık göstermekle birlikte iki eksenin aynı uzunlukta olduğunda Yunan haçı, eksenlerden birinin diğerine göre daha uzun olmasıyla Latin haçı plan tipi ortaya çıkar (Tekeli,1997, s.1486). Bu plan tipi ulaşılan kaynaklar dahilinde MS 8. yy'ın ortaları ile MS 9. yy'ın başında ortaya çıkmaya başlamıştır (Ousterhout, 2002, s.8).

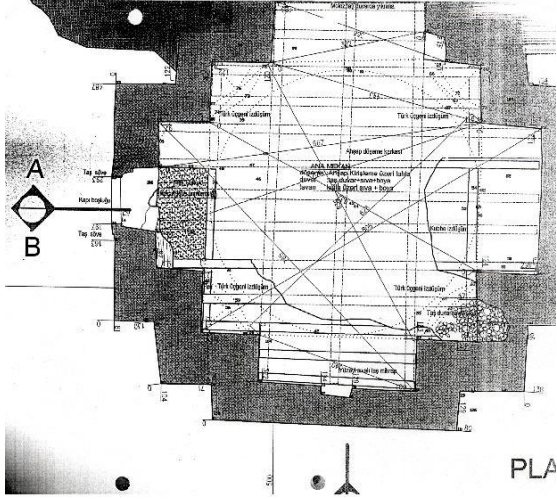
Hamza-i Kebir Camisi yapılış işlevi göz önünde bulundurulduğunda bu plan tipolojisine girmemektedir. Anadolu Türk mimarisi içerisinde haçvari şema aslında Selçuklu Dönemi türbelerinin alt katında sıkça karşılaşılan bir uygulama olmakla birlikte, üst katlarda nadiren kullanılmıştır. Akşehir Seyyid Mahmud Hayrani Türbesi (1268-1269), Konya Tahir ile Zühre Türbesi (13. yy. sonları), Sivas Şeyh Hasan Türbesi (14. yy. ortaları), Urfa Şeyh Mesud Türbesi (12-14. yy.), Bursa Okçu Baba Türbesi (14. yy.), İstanbul Zal Mahmut Paşa Türbesi (1580), İstanbul Şehzadegân Türbesi (16. yy. sonları), Bitlis Nuhiye Türbesi (1700), Bitlis Seyyid İbrahim Türbesi (1781) ve Bitlis Yusufiye Medresesi Türbesi (19. yy.) ziyaret mekanlarında içten haçvari şemaya sahip fakat dıştan farklı bir plan tipine girer (Önkal, 2015, s.50-51).

Hamza-i Kebir Yapı Kompleksi'nden günümüze mescit olarak kullanılan ancak türbe olduğu belirtilen yapı ulaşılmıştır (Altun, 2011, s.115). Yapı haçvari şekilde dört yana beşik tonozla açılan ortadaki kare alanı örten dilimli bir kubbeye sahiptir (Altun, 2011, s.115: Yeşilbaş, 2014, s. 174). "Plan şemasındaki haçvari formun, Sultan Hamza'nın Hıristiyanlık

dinine karşı gösterdiği hassasiyetten ötürü, kişisel bir istek üzerine uygulanmış olabileceğini düşündürmektedir⁵ (Yeşilbaş, 2014, s.174-175).

Hamza-i Kebir Cami geçmişten günümüze çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bu araştırmalardan Prof. Dr. Ara Altun'a ait 12.11.2010 tarihli "Artuklu Medeniyeti" söyleşisinde "Artuklu Medeniyeti Çevresinde Mardin'in Türk Devri Anıtsal Mimarisi" isimli konferansı, Dr. Öğr. Üyesi Evindar Yeşilbaş'a ait "Milel ve Nihal" isimli dergide yer alan "Mardin'de Hamza-i Kebir Türbesi Üzerine Yeni Değerlendirmeler" isimli makalesidir. Bu çalışmalarda plan bakımından Hamza-i Kebir türbesinin ünük bir yapı olduğu ayrıca Anadolu ve Mardin'de başka bir örneğinin olmadığı vurgulanmıştır. "Haçvari plana sahip türbe yapısına Türk Mimarisinde mumyalıklar (kripta) dışında, Anadolu'da rastlanmaz" (Yeşilbaş, 2014, s.175). Bu bağlamda Anadolu'da Ankara Nallıhan Soğukkuyu'da yer alan "Nallıhan Soğukkuyu Türbesi" plan bakımından haçvari bir şemaya sahip olup; 304 parselde yer alan yapı, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 17.10.2007 gün ve 2658 sayılı karar gereğince tescil edilmiştir (Resim 3). 304 parselde yer alan yapı hakkında yapılan çalışma ise; Doç. Dr. Murat Çerkez'e ait "Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi'nde" 2013 tarihinde yayınlanan "Nallıhan Soğukkuyu Türbesi" isimli makaledir. Doç. Dr. Murat Çerkez plan şemasıyla ilgili olarak Soğukkuyu türbesinin ziyaret mekânı haçvari şemalı ve kubbeye örtülü küçük hacimli olduğunu belirtir (Fotoğraf 7-8).

⁵ "E. Bekir Tihrani, Sultan Hamza'nın Amid kuşatması ve sonrasında Hristiyanlarla ilişkilerine özel önem verdiği, özellikle şehri kuşatma esnasında onların yardımlarını unutmadığını belirtmektedir. Hristiyanlara karşı herhangi bir kötü tutum içerisinde bulunmadığını, aksine onlara büyük hürmet ve ikramda bulunduğunu açıklamaktadır. Sultan Hamza'nın bu tutumlarını dikkate alan bazı araştırmacılar, annesinin Hristiyan asıllı olmasına bağlamaktadır. Nitekim inşa ettirdiği türbenin mimari form bakımından haçvari plan şemasına sahip olmasını da bu hassasiyetine bağlamışlardır, bkz.,Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s.83; Sümer,"Akkoyunlular",s.17." (Tihrani, 2001 akt: Yeşilbaş, 2014, s.173).

Fotoğraf 7: Ankara Nallıhan Soğukkuyu Türbesi Planı

Kaynak: Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü.

Fotoğraf 8: Ankara Nallıhan Soğukkuyu Türbe Kuzey-batı cephesi

Kaynak: Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü.

Hamza-i Kebir Camisi plan bakımından İtalya- Ravenna’da bulunan 5. yüzyılda yapılan Galla Placidia mozolesini hatırlatır (Aslanapa, 2015, s.200). Bu yönüyle Mardin’in ticaret durağı olması ve jeopolitik konum itibarıyla da etkileşimlerin yaşanması doğaldır. Doğan Kuban’ın Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunlarında da bahsettiği üzere, Anadolu mimarisinde rastlanan biçim zenginliği dört bir yandan gelen ustaların yerel dekoratif şekillere kendi bölgesel birikimlerini katmalarıyla meydana geldiği söylenebilir (Kuban, 1965, s.97).

Resim 3: Ankara Nallıhan Soğukkuyu Türbesi Karar

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
ANKARA KÜLTÜR VARLIKLARINI
KORUMA BÖLGE KURULU
KARAR

Toplantı Tarihi ve No: 27/10/2011	6	<u>Toplantı Yeri</u>
Karar Tarihi ve No : 27/10/2011	132	ANKARA

Ankara İli, Nallıhan İlçesi, Soğukkuyu Köyü, Gölbaşı Mevkii, 304 parselde bulunan Kurulumuzun 17.10.2007 gün ve 2658 sayılı kararı ile tescillenen, Aynı Kurulun 05.08.2010 gün ve 5266 sayılı kararı ile kazı sonucu çıkan yeni verilere göre rölövesi onaylanan Soğukkuyu Mescidine ait yeni hazırlanan restorasyon projesinin değerlendirilmesine ilişkin Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 22.08.2011 gün 7558 sayılı yazısı ile Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 10.08.2011 gün ve 6279 sayılı kararı okundu, ekleri incelendi, yapılan görüşmeler sonunda;

Ankara İli, Nallıhan İlçesi, Soğukkuyu Köyü, Gölbaşı Mevkii, 304 parselde bulunan Kurulumuzun 17.10.2007 gün ve 2658 sayılı kararı ile tescillenen, Aynı Kurulun 05.08.2010 gün ve 5266 sayılı kararı ile kazı sonucu çıkan yeni verilere göre rölövesi onaylanan Soğukkuyu Mescidine ait yeni hazırlanan restorasyon projelerinden Tip 1 olarak hazırlanan restorasyon projesinin düzeltmelerle uygun olduğuna karar verildi.

 ASLI GİBİDİR
 F.İsmail SUN
 Müdür

BAŞKAN Prof.Dr.Hasan AYRANCI İMZA	BAŞKAN YARDIMCISI M.Akif IŞIK İMZA	ÜYE Prof.Dr.Hakkı ACUN İMZA
ÜYE Yrd.Doç.Dr.M.Emin BAŞAR İMZA	ÜYE Deniz ÖDEMiŞ İMZA	ÜYE Deniz IŞILDAR İMZA
ÜYE Bekir GÜÇBEY Ankara Valiliği Tem. İMZA	ÜYE Algun GÖREN Ankara Vakıflar Böl.Müd.Tem. İMZA	ÜYE Umut İNÇİ İMZA

06.16/40 A.Y / 27.10.2011 S.B

Kaynak: Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü.

SONUÇ

Anadolu'da yer alan türbelerin mimarisi hem yerel geleneklerden hem de geniş bir coğrafyadan etkilenen çok çeşitli kültürel unsurları yansıtmaktadır. Söz konusu yapıların bir kısmı, alt katlarda mumyalık ve üst katlarda ziyaretçilere açık olmak üzere iki katlı olarak inşa edilmiştir. Plan tipleri genellikle gövde formlarına bağlı olarak çeşitlilik gösterir; kübik, silindirik, dilimli ve poligonal gibi dört ana kategoriye ayrılır. Anadolu Türk mimarisinde haçvari şemanın, özellikle türbelerin alt katlarında sıkça rastlanan bir plan olmasına rağmen, üst katlarda nadiren kullanılması dikkat çekmektedir.

Haçvari plan, Hıristiyanlık içinde derin simgesel anlamlara sahip bir mimari şema olarak öne çıkar. Zira plan, genellikle kiliselerde ve dini yapıların tasarımında Hıristiyanlıkla güçlü bir bağ kurduğu için kullanılmış ve genellikle dini anlatımlar ve inançların mimariye yansımaları olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Hamza-i Kebir Camisi'nin haçvari planı önemli bir yer tutmaktadır. Cami, İslami bir ibadet yeri olmasına rağmen, plan şemasında tipik olarak Hıristiyan mimarisine atfedilen haçvari formu benimsemesiyle dikkat çekicidir. Mevzubahis özellik, yapı hakkında yapılan akademik çalışmalarda da dikkatle incelenmiş ve Hamza-i Kebir Camisi'nin, bu yönüyle, sadece Anadolu'da değil, özellikle Mardin bölgesinde eşsiz ve benzeri olmayan bir yapı olduğu vurgulanmıştır.

Nitekim, yapılan detaylı araştırmalar ve incelemeler, Hamza-i Kebir'in özgün yapısının aslında tek olmadığını göstermektedir. Çalışmada söz ettiğimiz üzere Ankara Nallıhan'da yer alan Nallıhan Soğukkuyu Türbesi, haçvari plan şeması bakımından Hamza-i Kebir Camisi ile büyük benzerlikler gösterir. Benzerlik, Hamza-i Kebir'in eşsizliği konusundaki genel kabulü sorgulamaya yöneltmektedir. Nallıhan Soğukkuyu Türbesi, tescilli bir kültür mirası olarak, haçvari planın sadece Hıristiyan yapılarda değil, aynı zamanda İslami yapılar içinde de kullanılabileceğine dair güçlü bir örnek teşkil eder. Ele alınan konu bağlamında, kültürel ve dini mimari etkileşimlerin, inşa edilmiş çevre üzerindeki derin etkisini ve farklı kültürel unsurların bir arada var olabileceğini gösteren önemli bir bulgudur. Bu yapı, aynı zamanda, Mardin'in ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu nedeniyle çeşitli kültürlerle etkileşim içinde olduğunun bir göstergesi olarak da düşünülebilir. Mardin, tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin kesişme noktası olmuş ve bölgenin mimarisinde de kendini göstermiştir. Nitekim, Hamza-i Kebir Camisi'nin planı, İtalya-Ravenna'da 5. yüzyılda inşa edilen Galla Placidia mozolesini anımsatmaktadır.

Sonuç olarak Anadolu mimarisindeki biçim zenginliği, farklı coğrafyalardan gelen ustaların yerel dekoratif unsurlara kendi kültürel birikimlerini eklemeleriyle açıklanabilir. Bu durum, Anadolu'nun mimari mirasının, sadece yerel unsurların bir yansıması olmadığını, aynı zamanda farklı kültürler ve medeniyetler arasındaki etkileşimlerin ürünü olduğunu göstermektedir. Anadolu mimarisini anlamak, sadece mimari öğelerin analiziyle sınırlı kalmamalı, aynı zamanda bu öğelerin içinde şekillendiği kültürel, dini ve tarihi bağlamları da kapsamalıdır.

KAYNAKÇA

- [1] Altun, A. (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. Mardin: Mardin Valiliği.
- [2] Artuk, İ. (1970). Mardin'de Akkoyunlu Hamza'nın Mezarı. *Selçuklu Araştırmaları*(1), 151-159.
- [3] Aslanapa, O. (2015). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi.
- [4] Çerkez, M. (2013). Nallıhan Soğukkuyu Türbesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (65), 313-328.
- [5] Efendi, A. (1999). *Mardin Tarihi*. Gaziantep: GAP.
- [6] Eken, G. (2016). 19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine. *Türkiyat Araştırmaları*, 233-253.
- [7] Kuban, D. (1965). *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- [8] Ousterhout, R. (2002). *Sanatsal Açından Kariye Camii*. (A. Durukan, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- [9] Önkal, H. (2015). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- [10] Pekak, M. S. (2008). Kappadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise. *Sanat Tarihi Dergisi*, 85-113.
- [11] Şahin, A. (2013). 1806-1840 (H.1221-1256) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 263-288.
- [12] Tekeli, İ. (1997). Plan. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (s. 1486-1487). İstanbul: Yem yayınları.
- [13] Tihrani, E. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- [14] Uzunçarşılı, İ. H. (1937). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- [15] Yeşilbaş, E. (2014). Mardin'de Hamza-i Kebir Türbesi Üzerine Yeni Değerlendirmeler. *Milel ve Nihal*, 11(2), 163-182.

EXTENDED ABSTRACT

This article presents a comprehensive review of tomb architecture in Anatolia, focusing particularly on the use of the cruciform plan scheme. Initially, it's mentioned that some of the Anatolian Seljuk tombs, as well as a portion of the pre-Anatolian Turkish tombs, were constructed with two levels, with the lower level designed to preserve the mummified body and the upper level intended for visitation. It's stated that the upper levels of the tombs created repeated plan patterns according to their external body forms, and these plans are divided into four types based on body forms: cubic, cylindrical, segmented, and polygonal. In the context of research, there is also reference to the free cross plan structures used in Byzantine religious architecture from early periods. It's noted that the cross plan carries symbolic meanings in Christianity and was preferred in tomb chambers for this reason, and it was frequently used in religious buildings from the 4th century onwards, following the legalization of the Christian faith. It is emphasized that this plan has a symbolic meaning for Christianity and has been used in religious architecture since the early periods.

On the other hand, although the Hamza-i Kebir Mosque does not fall into this plan typology, within Anatolian Turkish architecture, the cruciform scheme is commonly seen in the lower levels of Seljuk Period tombs but is rarely used in the upper levels. It's stated that some of the tombs have a cruciform scheme internally, but they follow a different plan type externally.

The cruciform plan, common in church architecture, forms a Greek cross when the two axes are of equal length, and a Latin cross plan when one axis is longer than the other. It's mentioned that this plan type emerged between the mid-8th century and the early 9th century AD. The structure believed to be the tomb of the Hamza-i Kebir Mosque has a cruciform shape, opening to four sides with barrel vaults and covered by a segmented dome over the central square area. It's suggested that the cruciform plan of the structure may stem from Sultan Hamza's sensitivity towards the Christian religion.

Various studies highlight that the Hamza-i Kebir Mosque and its tomb are unique structures, with no similar examples found in Anatolia and Mardin. The Nallıhan Soğukkuyu Tomb is pointed out as another example in Anatolia with a cruciform plan. The plan of the Hamza-i Kebir Mosque recalls the Mausoleum of Galla Placidia, built in Ravenna, Italy, in the 5th century, and this similarity is explained by Mardin's position on the trade route and geopolitical interactions. It's indicated that the diversity of forms encountered in Anatolian architecture resulted from craftsmen from different regions adding their regional accumulations to local decorative forms.